

ГРАМШІАНСЬКИЙ ПОВОРОТ У ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Олег Кукарцев

Національний університет «Львівська політехніка»

Researcher ID V-5119-2017

oleg.kukartsev@gmail.com

(стаття надійшла до редколегії – 10.05. 2019 р., прийнята до друку – 15. 10. 2019 р.)

© Кукарцев О., 2019

У статті досліджено роль «грамшівського повороту» у теорії міжнародних відносин. Мета розвідки полягає у з'ясуванні теоретичного значення «грамшівського повороту» та розкритті змісту основних ідей неограмшівського підходу у теорії міжнародних відносин. Спираючись на історичний метод, методи аналізу та порівняння теорій, розкрито ідейні витoki, генезу та хід розвитку неограмшівства як одного з теоретичних підходів у дослідженні міжнародних відносин. Висвітлені онтологічні та епістемологічні відмінності неограмшівства від домінуючих дослідницьких напрямів у царині вивчення міжнародних відносин – політичного реалізму та ліберального ідеалізму. Основну увагу приділено внеску у розроблення неограмшівства таких його провідних теоретиків, як Р. Кокс, С. Гілл, Кіс ван дер Пійл, Марк Руперт. Проаналізовано критику неограмшівців «проблемо-розв'язувальних» теорій з позицій «критичної» теорії. Визначено внесок неограмшівства в історизацію досліджень міжнародних відносин та особливості застосування ним грамшівських концепцій гегемонії, історичних блоків для інтерпретації світової політики. Встановлено, що, на відміну від традиційного державо-центрованого зображення міжнародної системи, натхненні працями А. Грамші вчені-міжнародники пояснюють світовий устрій складною взаємодією соціальних сил, інститутів, економічних відносин. Зроблено висновок про позитивний вплив неограмшівського повороту на розвиток теорії міжнародних відносин, який звернув увагу на зв'язок між знанням та політикою, а також запропонував новий погляд на природу світового порядку, механізмів його формування та розвитку, історичної динаміки процесів на міжнародній арені.

Ключові слова: А. Грамші, грамшівський поворот, неограмшівство, критична теорія, проблемо-розв'язувальна теорія, світовий порядок, гегемонія, історичний блок

GRAMSCIAN TURN IN THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

Oleh Kukartsev

Lviv Politechnic National University

Researcher ID V-5119-2017

oleg.kukartsev@gmail.com

The role of the Gramscian turn in the international relations theory is analyzed. The purpose of the study is to clarify the theoretical meaning of the Gramscian turn and to reveal the content of the main ideas of the neo-Gramscian approach in international relations theory. Based on the historical method, methods of analysis and comparison of theories, the ideological origins, genesis and course of development of neo-Gramscianism, as one of the theoretical approaches in the study of international relations, are revealed.

The ontological and epistemological differences between neo-Gramscianism and the dominant research directions in the study of international relations – political realism and liberal idealism are highlighted. The main attention is paid to the contribution to the development of neo-Gramscianism by such leading theoreticians as R. Cox, S. Gill, Kees van der Pijl, Mark Rupert. The neo-Gramscian's critique of «problem-solving» theories from the standpoint of «critical» theory is analyzed. The contribution of neo-Gramscianism to the historization of international relations studies and the peculiarities of its use of Gramscian concepts of hegemony, historical blocs for the interpretation of world politics are determined. It was found that, in contrast to the state-centered image of the international system, international relations scholars inspired by the works of A. Gramsci explain the world order by the complex interaction of social forces, institutions, and economic relations.

The conclusion was made about the positive impact of the Gramscian turn on the development of the international relations theory, which drew attention to the relationship between knowledge and politics, and also offered a new look at the nature of the world order, the mechanisms of its formation and development, the historical dynamics of processes in the international arena.

Key words: *A. Gramsci, Gramscian turn, neo-Gramscianism, critical theory, problem-solving theory, world order, hegemony, historical bloc*

«Тюремні зошити» італійського марксиста та революціонера Антоніо Грамші (1891-1937), очевидно, не є відправною точкою для вивчення міжнародних відносин. Проте, протягом останніх декількох десятиліть група радикально налаштованих вчених звернулася до його творчості, щоб кинути виклик панівним реалістичному та ліберально-ідеалістичному поглядам у цій сфері досліджень.

Певною мірою привнесення ідей А. Грамші в теорію міжнародних відносин з'явилося як контраргумент до загальноприйнятого мислення в теоретичній академічній дисципліні міжнародних відносин. Рух, або те, що часто називають «критичним» або «грамшіанським поворотом», істотно вплинув на сучасну теорію міжнародних відносин. Тому вивчення характеру цього впливу та концептуальних положень неограмшіанства, як теоретичного напрямку досліджень міжнародних відносин, є вкрай важливим та актуальним.

А. Грамші є маловідомим поза комуністичними колами в момент його смерті, але сьогодні є одним з найчастіше цитованих та широко перекладуваних політичних теоретиків та культурних критиків ХХ століття.

Перша хвиля інтересу до А. Грамші була спричинена публікацією в Італії його творів, написаних у в'язниці, починаючи з листів, опублікованих у 1947 р. та закінчуючи шістьма томами тематичного видання зошитів, останній з яких побачив світ у 1951 р. [Morton 2007]. Наприкінці 1960-х та протягом 1970-х рр. ім'я та ідеї А. Грамші почали поширюватися у Європі, Латинській та Північній Америках. Різноманітні течії, пов'язані з єврокомунізмом та «новими лівими», які супроводжували сплеск інтересу до того, що стало відомим як «західний марксизм», сприяли величезному зростанню популярності А. Грамші у вказаний період. В англослов'янському світі публікація 1971 року збірки «Вибране з тюремних зошитів», добре відредагованої Квентіном Гоаром та Джефрі Новелом Смітом, дозволила вченим перейти від туманних і загальних алузій щодо позиції Грамші до серйозного вивчення та аналізу його доробку [Hoare, Smith 1971].

З тих пір, як італійський марксист став об'єктом дослідження, його теорії та концепції залишили свій слід практично в усіх областях гуманітарних та соціальних наук. Його твори інтерпретуються, пристосовуються та інструменталізуються різними та часто суперечливими способами. Обсяг опублікованих матеріалів, пов'язаних з його творчістю, налічує більше десяти тисяч публікацій декількома десятками мов [Cammie, Righi 1995]. Велику частину у цьому корпусі літератури займають праці представників неограмшіанства. Зокрема, багато уваги приділено причинам, специфіці та ролі «грамшіанського повороту» в області досліджень

міжнародних відносин. Утім існує брак україномовних праць з цієї проблематики.

Мета статті полягає у висвітленні теоретичного значення «грамшіанського повороту» та розкритті змісту основних ідей неограмшіанського підходу у теорії міжнародних відносин.

Грамшіанський підхід у теорії міжнародних відносин (або *неограмшіанство*) виник та сформувався у 1980-1990-і роки. Назва походить від прізвища А. Грамші, чиї ідеї та концепції видалися деяким теоретикам доволі цінними для аналізу світової політики. Прихід А. Грамші у теорію міжнародних відносин зазвичай асоціюють з працями канадського дослідника Р. Кокса, опублікованими на початку 1980-х рр. Окрім Р. Кокса до неограмшіанської групи вчених-міжнародників належать С. Гілл, «амстердамська школа» (Кіс ван дер Пійл, Отто Голмен та Генк Овербік), М. Руперт, А. Д. Мортон, А. Білер, І. Баккер, Крейг Н. Мерфі, А. Дрейнівіль, М. Девіс та інші вчені. Свої ідеї вони черпали не лише з творів А. Грамші, а й з праць інших представників марксизму, Франкфуртської школи, французького регуляціонізму та постпозитивізму.

Неограмшіанці висунули епістемологічну та онтологічну критику теоретичного «мейнстріму» у сфері досліджень міжнародних відносин – неореалізму та неолібералізму. В епістемологічному плані неограмшіанство спирається передусім на постпозитивізм, критичну соціальну теорію «франкфуртської школи» та концепцію зв'язку між теорією та практикою, закладеній у концепції *органічного інтелектуала* А. Грамші. Р. Кокс вважає себе критичним теоретиком та закликає критично досліджувати міжнародні відносини. У своїй статті 1981 р. «Соціальні сили, держави та світові порядки: за межами теорії міжнародних відносин» він проводить різницю між тим, що він називає «проблемо-розв'язувальною» (problem-solving) та «критичною» (critical) теоріями [Cox 1981]. До першої відносяться політичний реалізм та ліберальний ідеалізм (неореалізм та неолібералізм). У них однакова теорія пізнання, тобто уявлення про те, які знання є бажаними та достовірними. Обидва характеризуються позитивістським підходом. Вважається, що структури, які детермінують дії міжнародних акторів, об'єктивно пізнавані. Вони, мовляв, існують незалежно від системи цінностей й теоретичних презумпцій суб'єкта пізнання. Незалежні вони й від методів пізнання, які застосовуються. Ці структури зазвичай намагаються представити у кількісному вигляді. Проблемо-розв'язувальні теорії не ставлять питання походження, природи та історичного розвитку сучасних структур. У підсумку прихильники цієї теорії починають розглядати державу, а також відносини між ними як своєрідні «речі-у-собі». Наслідком цього помилкового теоретичного розу-

міння є захист поточного статус-кво та орієнтація на розв'язання виникаючих проблем, що, по суті, є лише боротьбою з симптомами. Натомість, критична теорія, на думку Р. Кокса, порушуючи фундаментальні питання, готує докорінні зміни.

Критична теорія виступає проти застосування позитивістської методології до дослідження міжнародних відносин. Вчений практично включений у реальність. Тому система його поглядів, цінностей та життєвого досвіду невіддільна від тих закономірностей, які він відкриває. «Теорія завжди *для* когось і *для* якоїсь мети» [Cox 1981: 128]. Ця фраза мабуть найбільш цитована з написаного Р. Коксом. Мейнстрімні теорії, за його словами, не є ідеологічно нейтральними, оскільки вони «безумовно приймають панівний порядок як свої власні рамки» [Cox 1981: 130]. Природа не може розглядатися як така, що «насправді є» або «дійсно працює», крім як через вікно цінностей. Оскільки знання та пізнання зв'язані з політикою, цінності входять у кожне дослідження, відразу виникає питання щодо того, які цінності та чії цінності будуть його регулювати. Якщо результати досліджень можуть змінюватися залежно від обраних цінностей, то вибір конкретної системи цінностей розширює права та можливості окремих осіб та груп, водночас позбавляючи усього цього інших. Дослідження, таким чином, стає політичним актом.

Це не означає, що критичні теоретики у будь-якому сенсі релятивісти. Їхнє занепокоєння феноменом «хибної свідомості» розкриває віру у можливість «правдивої свідомості» й вона є самопевненим завданням критичних теоретиків розкривати матеріальні та соціальні сили, які заважають людям досягнути своїх «реальних» інтересів у світі, який маніпулює їхніми бажаннями та обмежує їхній потенціал. Завдання критичного дослідження, за визначенням, полягає у тому, щоб підняти людей до рівня «справжньої» свідомості. Це є необхідною, хоча й недостатньою умовою для їхніх дій з перетворення світу.

У той час, як проблемо-розв'язувальна теорія обмежується вирішенням проблем у даному світовому порядку, критична теорія націлена на розуміння історичних витоків світового устрою. Це дає можливість критичним теоретикам надати емансипативні альтернативи світовому устрою, закріплені у повсякденних практиках опору. Оскільки «теорія завжди *для* когось та *для* якихось цілей», роль критичної теорії та «органічних інтелектуалів» полягає у висвітленні цих цілей та викритті структур влади, які теорія зміцнює, відтворює та втілює у життя. Ця критика проблемо-розв'язувальної теорії пропонує історичний підхід до трансформації світових устроїв, і вона спрямована на демістифікацію інститутів, які традиційні підходи приймають як належне.

Один з основних принципів, якого дотримуються неограмшіанці у своєму аналізі, - це принцип історизму. У людському суспільстві з часом змінюється буквально усе – від структур взаємодії людей

до самої людської природи. Це створює серйозний виклик для теорій, які формулюють універсальні закони соціального розвитку. З точки зору неограмшіанства закономірності має сенс виділяти лише у рамках певного історичного періоду. На онтологічному рівні неограмшіанці засуджують неореалістське оречевлення міжнародних структур та процесів. Вони критичні до тверджень неореалістів та представників світ-системного аналізу про те, що глибока структурна логіка світового порядку залишається незмінною у часі. Структурний реалізм, наприклад, маргіналізує проблематику соціальних змін та історичних трансформацій на користь акценту на передбачуваність, стабільність та відтворення існуючих світових порядків. Неграмшіанство різко відходить від цієї онтологічної традиції. Глобальна політика є тотальністю, що характеризується складними відкритими процесами структурних перетворень. Тому її онтологія має постійно переглядатися [Cox 1987].

Загалом, проблемо-розв'язувальні теорії використовують історичний аналіз, щоб показати, як одна держава стверджує свою гегемонію та стабілізує загальну систему держав. Наприклад, британське панування у XIX ст. та домінування США після другої світової війни є прикладами успішних форм стабільності, тоді як епохи, коли провідні держави боролися за гегемоністський контроль спричинювали безлад та конфлікти (Столітня війна, перша половина XX-го століття тощо). Представники теорії розв'язання проблем, таким чином, зробили б висновок, що міжнародна стабільність збігається з періодами, коли одна держава, як видається, впливала та контролювала міжнародну систему [Cox 1996: 91-97]. Р. Кокс стверджує, що такі аргументи зводять нанівець історичний процес та обмежують будь-яку можливість для можливої трансформації. У відповідь на це, він припускає, що «критична» позиція розглядатиме як домінуючі держави сконфігуровані та як вони переміщують ідеї та будують інституційні структури, які насаджують та втілюють такі ідеї [Cox 1996: 135-140]. Таким чином, грамшіанські концепції *гегемонії* та *історичних блоків* використовуються, щоб забезпечити критичну альтернативу поширенням тлумаченням державо-центричної влади у міжнародних відносинах. Їхньою головною метою було заручитися концептуальною підтримкою А. Грамші як засобом, що дозволяв вийти за вузькі межі структурного реалізму, який панував тоді у теорії міжнародних відносин та розвивати нові форми нормативного розуміння.

А. Грамші стверджував, що в державах з розвиненим комплексом держава-громадянське суспільство, територією революційної боротьби мало бути громадянське суспільство, широке коло культурних, освітніх та релігійних інститутів, задіяних у виробництві повсякденного життя та відтворенні здорового глузду. Громадянське суспільство – це територія, де робітничий клас має вести довгострокову

позиційну війну у союзі з прогресивними соціальними силами, щоб сформувати контргегемоністський блок. Р. Кокс адаптує цей аргумент для аналізу світових порядків. Він розуміє розвиток капіталістичних міжнародних відносин, як послідовність різних історичних структур, де гегемонія відтворюється або трансформується через взаємодію *ідей, інститутів та матеріальних можливостей* [Cox 1981; Cox 1987]. Національні і транснаціональні *соціальні сили* виникають з соціальних виробничих відносин й трансформуються ними. Їхні дії можуть трансформувати як форми держав, так й світові порядки. Гегемонія залежить від здатності артикулювати та орієнтувати здоровий глузд на національному та глобальному рівнях через потужні міжнародні *інститути* [Gill 1990; Murphy 1994] та *матеріальні можливості*, такі як мас-медіа [Davies 1999]. Гегемонія спирається як на примус, так й на згоду. Зв'язаний історичний блок, пояснює С. Гілл, не може виникнути за відсутності «високого ступеня політичної узгодженості між «наборами відносин сил» [Gill 1990: 44]. Аналогічно, світова гегемонія «у своєму походженні має зовнішню експансію внутрішньої або національної гегемонії, встановленої панівним або правлячим класом у наймогутнішій державі» [Gill 1990: 47]. Проте, концепція гегемонії була розглянута порізно у грамшівській літературі.

Амстердамська школа, зокрема Кіс ван дер Пійл, звертається до гегемонії за допомогою *широких концепцій контролю*. Перед тим, як увійти у контакт з творами Р. Кокса та С. Гілла, амстердамська школа вже займалася аналізом інтернаціоналізації капіталу, трудового процесу та фракціонування правлячого класу. Поняття широких (всеосяжних) концепцій контролю, відзначає К. ван дер Пійл, «прагне захопити єдність інтересів фракцій капіталу та необхідності нав'язати дисципліну капіталу усьому суспільству». При аналізі гегемонії, це поняття спрямовує до: «проектів конкуруючих політичних альянсів, які з огляду на їхню доцільність боротися з сучасними суперечностями у трудових, міжгалузевих/конкурентних процесах та процесах розподілу прибутку, а також з ширшими соціальними та політичними проблемами, у якийсь момент стають всеосяжними, витісняючи інші, внаслідок своєї більшої адекватності історично конкретній ситуації – до тих пір поки вони самі не розплутаються у ході подальшого розвитку та боротьби» [van der Pijl 1998]. Концепція прагне виявити *політичну артикуляцію*, а не механічний зв'язок гегемоністського проекту та стратегії накопичення. Ще однією прикметною рисою цієї школи вивчення процесів формування гегемонії є її наголос на ролі *управлінського класу*.

В іншому ключі, С. Гілл представляє дослідження трансформації гегемонії з 1970-х рр. у книжці «Американська гегемонія і Трестороння комісія». Згідно з С. Гіллом, широковідомий аргумент про те, що США вступили у фазу занепаду гегемонії протягом 1980-х рр. виявився недоречним.

Він описує цей період як «кризу гегемонії», що характеризується «боротьбою за визначення «національних інтересів» та проведення зовнішньої політики США у 1970-1980-х років» [Gill 1990: 7]. Криза призвела до реструктуризації американської влади, організованої через міжнародні соціальні сили, такі як Трестороння комісія, а не до її занепаду: «Те, що розвивалося у 1970-1980-х роках – це відхід від міжнародного економічного порядку економічно суверенних держав та національних політекономій, зв'язаних головним чином торгівельними потоками, до того, що я називаю транснаціональним ліберальним економічним порядком. У цьому зростаючому порядку потоки капіталу та взаємопроникні інвестиції об'єднують світову економіку у більш інтегроване ціле» [Gill 1990: 88].

Це призвело до *транснаціоналізації* американської гегемонії, спрямованої через *структурну владу капіталу* на міжнародному рівні. Ці процеси призвели до консолідації комплексу держава-громадянське суспільство протягом 1980-х рр. та сприяли нав'язуванню *нового конституціоналізму*: політичної та правової основи, яка піддала держави зростаючому тиску дисциплінарного неолібералізму [Gill 1995]. В останні десятиліття у працях С. Гілла підкреслювалися шляхи, якими конституційне впровадження неоліберального порядку денного уможливило реалізувати нові виміри соціального відтворення та соціального життя.

М. Руперт робить третій внесок в аналіз гегемонії у повоєнний період, наголошуючи на ролі класових відносин під час інтернаціоналізації держави. У книжці «Створенні гегемонії» він критикує неограмшівську літературу за нехтування роллю та формою національного виробництва у створенні світової гегемонії, яка є історично специфічною формою класового компромісу з фордизмом, що виник у США. М. Руперт зауважує, що здійснення глобальної влади США було обумовлене історично специфічними способами інституціоналізації масового виробництва, а також політичними, культурними та ідеологічними аспектами цього процесу всередині країни та за кордоном [Rupert 1995: 2].

Його пізніша праця пропонує дослідження різноманітних соціальних сил, які протистоять глобалізації у США впродовж 1990-х рр. Він змальовує деталізовану картину цього протистояння, підкреслюючи близькість між крайніми правими та крайніми лівими, й, отже, необхідність розвивати прогресивний здоровий глузд, чутливий до політики класу, гендеру, раси [Rupert 2000].

Щодо аналізу трансформативних агентів, згадані автори відрізняються від висновків А. Грамші в єдиному питанні. Італієць визначав *партію* як суб'єкта, котрий здатний організувати та спрямовувати перетворювальні практики у прогресивному напрямі. Проте неограмшівці шукають перетворювального агента у транснаціональних соціальних

силах, таких як антиглобалістські рухи, глобальні об'єднання та Світовий соціальний форум. Прогресивні трансформативні агенти повинні об'єднати локальний опір глобальній політиці.

Протягом останніх десятиліть неограмшівські дослідники ґрунтуються на працях Р. Кокса, розвивають та розширюють їх у різних напрямках. Вони включили елементи фемінізму, аналізу цивілізацій та екологічних досліджень. Вони дали критичний аналіз міжнародного права, ролі міжнародних організацій у промислових змінах, боротьби між фракціями капіталу, регіоналізації, глобального управління, імміграційної політики, міжнародної (не)безпеки, мас-медіа та політичного спротиву.

Тим часом ця література була поставлена під сумнів. Критика грамшівської теорії міжнародних відносин була розгорнута як зсередини, так й ззовні цієї групи вчених. Одні не приймають неограмшівство як спробу відродження неактуальних марксистських концепцій, інші навпаки- закидають дослідникам, натхненим працями А. Грамші, брак марксистської «ортодоксії».

Отже, можна висувати, що якими б не були переваги та недоліки неограмшівства, він збагатив теорію міжнародних відносин оригінальним баченням «старих» проблем у цій сфері політичного життя. Неограмшівський поворот позитивно вплинув на розвиток теорії міжнародних відносин, звертаючи увагу на зв'язок між знанням та політикою, а також запропонував новий погляд на природу світового порядку, механізмів його формування та розвитку, історичної динаміки процесів на міжнародній арені. Перспективним видається подальше вивчення питання «вичерпання» неограмшівством свого пояснювального потенціалу явищ міжнародного життя.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Bibliografia gramsciana. Supplement updated to 1993. (1995). Cammet, John and Righi, Maria Luisa (eds.). Roma: Fondazione Istituto Gramsci.
- Cox, Robert W. (1981). Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory. In *Millenium: Journal of International Studies*, 10, 2, 126-155.
- Cox, Robert W. (1983). Gramsci, Hegemony, and International Relations: An Essay in Method. In *Millenium: Journal of International Studies*, 12, 3, 162-175.
- Cox, Robert W. (1987). Production, Power and Order: Social Forces in the Making of History. New York: Columbia University Press.
- Cox, Robert W. with Sinclair, Timothy J. (1996). Approaches to World Order. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Davies, M. (1999). The International Political Economy and Mass Communication in Chile: National Intellectuals and Transnational Hegemony. New York: St. Martin's Press.
- Gill, S. (1990). American Hegemony and the Trilateral Commission. Cambridge: Cambridge University Press.

Gill, S. (1995). Globalization, Market Civilization, and Disciplinary Neoliberalism. In *Millenium: Journal of International Studies*, 24, 3, 399-423.

Hoare, Quintin and Smith, Geoffrey Nowell (eds. and trans.). (1971). Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci. New York: International Publishers.

Morton, A. D. (2007). Unravelling Gramsci: Hegemony and Passive Revolution in the Global Political Economy. London & Ann Arbor, MI: Pluto Press.

Murphy, C. N. (1994). International Organization and Industrial Change. Global Governance since 1850. Cambridge: Polity.

Rupert, M. (1995). Producing Hegemony: The Politics of Mass Production and American Global Power. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Rupert, M. (2000). Ideologies of Globalization: Contending Visions of a New World Order. London: Routledge.

van der Pijl, Kees. (1998). Transnational Classes and International Relations. London: Routledge.

REFERENCES

- Bibliografia gramsciana. Supplement updated to 1993. (1995). Cammet, John and Righi, Maria Luisa (eds.). Roma: Fondazione Istituto Gramsci.
- Cox, Robert W. (1981). Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory. In *Millenium: Journal of International Studies*, 10, 2, 126-155.
- Cox, Robert W. (1983). Gramsci, Hegemony, and International Relations: An Essay in Method. In *Millenium: Journal of International Studies*, 12, 3, 162-175.
- Cox, Robert W. (1987). Production, Power and Order: Social Forces in the Making of History. New York: Columbia University Press.
- Cox, Robert W. with Sinclair, Timothy J. (1996). Approaches to World Order. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Davies, M. (1999). The International Political Economy and Mass Communication in Chile: National Intellectuals and Transnational Hegemony. New York: St. Martin's Press.
- Gill, S. (1990). American Hegemony and the Trilateral Commission. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gill, S. (1995). Globalization, Market Civilization, and Disciplinary Neoliberalism. In *Millenium: Journal of International Studies*, 24, 3, 399-423.
- Hoare, Q., Smith, G. N. (eds. and trans.). (1971). Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci. New York: International Publishers.
- Morton, A. D. (2007). Unravelling Gramsci: Hegemony and Passive Revolution in the Global Political Economy. London & Ann Arbor, MI: Pluto Press.
- Murphy, C. N. (1994). International Organization and Industrial Change. Global Governance since 1850. Cambridge: Polity.
- Rupert, M. (1995). Producing Hegemony: The Politics of Mass Production and American Global Power. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Rupert, M. (2000). Ideologies of Globalization: Contending Visions of a New World Order. London: Routledge.
- van der Pijl, Kees. (1998). Transnational Classes and International Relations. London: Routledge.